

IX. A KÖZERKÖLCSISÉG ÉS A HÁBORÚ.

1. Az erkölcsi alakulás jelentősége. Erkölcsi tekintetben a háborúról abban a két irányban szólhatunk: milyennek mutatott és milyenné tett bennünket. Szövevényes jelenségei, a szokatlan helyzetek, soha el nem gondolt feladatok tömérdek alkalmat adtak az emberi tulajdonságok nyilatkozására, másrészt pedig – épen mert az alkalom rendkívüli volt – nagy mértékben fejlesztették is azokat. Kétségtelen, hogy a ma élők bizonyos lelki alakuláson mennek át. Az élet ugyanis szakadatlan alakulás folyamata; ezen a rendes, egyenletes élet apró eseményei is nyomot hagynak, a rendkívüli események mostani forгатaga annál inkább. Hiszen a háború hatása életünknek minden körülményére kiterjed: életünk biztonságára, az egész életmódra, táplálkozásra, egészségünkre, anyagi és lelki jóllétünkre; mindez megszabja érdeklődésünk irányát, gondolkodásunk tartalmát, érzelmeinket és cselekvésünket. Ezek a benyomások döntik el: miként alakul tovább az egyének élete. S ez nemcsak egy-egy ember személyes ügye, hanem az egész nemzeté, mert a nemzet élete azon fordul meg: milyenek a tagjai. Ez a kérdés az egészségre, testi erőre, ügyességre is vonatkozik, de nemcsak arra, hanem elsősorban a lelki tulajdonságokra: mennyire fejlett az egyének szelleme, milyen az érzelmi világuk, tudnak-e akarni és jól akarnak-e? A polgárok minőségében erkölcsi értékek a döntő. Ennek személyes sorsunk és nemzetünk jövője miatt egyaránt nagy a jelentősége, mert az egyének erkölcsi minősége szabályozza az együttélők, egymásra utaltak viszonyát s abból alakul ki a *közerkölcsiség*: a közéletben jelentkező jó és rossz emberi tulajdonságok összessége, elegyedésének az eredménye. A közélet (a köznek az élete) számtalan jelenségből áll; mindenik jelenség kapcsolatos a többivel, mindenikben a benne szereplő emberek lelki világa, érzülete, erkölcsisége tükröződik. Ezért mindnyájunkat érint és minden, tudatosan élő polgárt érdekel is az a kérdés: milyen a háború erkölcsi hatása.

2. Az erkölcsi hatás nem egységes és nem állandó. Aki a háború erkölcsi hatása felől tárgyiasan óhajt tájékozódni, jól teszi, ha saját közvetlen környezetét elemzi: jól ismert emberek magatartását, a

község életében feltűnő jelenségeket, a közviszonyokat s ebből következtet aztán alkalmi összehasonlítások alapján arra, hogy az egész országban, meg a többi, harcoló népek körében milyen lehet a köz-erkölcsiség. Ennek megítélése céljából azonban mértékre s a jelenségeknek bizonyos csoportosítására van szükség. Erre nézve adnak a következő sorok némi tájékoztatást.

Nagy nehézség, hogy a mai ember ugyan bizonyosan nem egészen az, aki a háború előtt volt, de ezt a különbséget nem lehet egyetlen szóval kifejeznünk. Nem mondhatjuk, – jóllehet eleinte némelyek így áradoztak – hogy a háború megneemesítette az embereket, eltüntette az önzést, uralkodóvá tette az összetartás érzelmét és a kölcsönös segítség hajlandóságát. Az első hetekben valóban így látszott, de csakhamar kiderült, hogy ez a látszat nem mutatta a teljes valóságot. Azért azonban nem csaphatunk a másik túlságba és nem mondhatjuk – amit sokan sötéten hirdettek – hogy nincs erkölcs, mindenütt csak feneketlen önzés és gaszág látszik, a háború csupaszon kiténtette és csak fokozta az emberi hitványságokat. *Nem szabad általánosítani* egyik irányban sem. A háború már régen tart és ma sincs vége, az ember lelki alakulása pedig folytonos. Más volt az események erkölcsi hatása a háború kitérésekor, meg amikor már sokáig húzódtott és az emberek nemcsak saját fellobbanó érzéseiket, hanem mások példáját is követték. Más a biztató győzelmek és a lesújtó vereségek idején. Más akkor, midőn hazánk földjén dúlt a harc s akkor, amikor a harctér borzalmaait nem ismertük vagy azoktól már megszabadultunk. Tehát nem festhetünk mindenkorra érvényes képet és mindenkire egyaránt találót sem. Más hatást láttunk a harcért, kalandokért hevülő ifjakon és a higgadt, tisztábban ítélő, következményekre is gondoló felnőtteken; mást-mást a nőkön és a férfiakon, magános és családos embereken, katonákon és itthonmaradtakon (alkalmatlanokon és felmentetteken), azokon, akik a háborút történelmi kényszerűségből, meg akik egyesek akaratából eredőnek tartják; más-ként hat a háború azok érzelmi világára, akik csak nyerneken általa, meg akik csak veszítenek; nagyon érvényesül itt is a társadalmi és vagyoni állapotban, a falusi és városi lakosság életében, gondolkodásában, gyakran egész lelki világában levő tetemes különbség s még sok egyéb. (Példákat mindenki könnyen találhat a maga körében) Mindezt egyedül senki sem veheti apróra, mindent senki sem láthat. Azért kötelesség, hogy az általánosítástól óvakodjunk s az ítéletre mértéket keressünk.

3. A legfőbb mérték: a köz java. A háború kezdetén ilyen mértékünk nem volt. Gondoljunk vissza: miként is kezdődött számunkra a háború? Még nem felejthettük el, hogy akkor mintha minden felfordult volna. A gyermek, meg sok, gyermekes lelkű ember talán csak a szo-

katlan mozgalmat látta; a gondolkodó felnőttek lelke azonban nagy rázkódást szenvedett el. Egyszerre rohant meg bennünket hazánk és személyes életünk veszedelmének gondolata, a nyugalomunkért és javainkért való aggodalom, összeütköztek különböző érzelmek és ellentétesnek tetsző kötelességek (az emberpusztítástól való irtózás és békés hajlandóság, meg az önfenntartás és honvédelem ösztönétől táplált lelkesedés; a hazafiúi, meg a Mi, férji, apai kötelességek). Háttérbe szorult minden, ami lelkünket addig eltöltötte s a jövő bizonytalanságának erőtlennítő érzése vált bennünk uralkodóvá; szétmállottak terveink; helytelennek tűnt fel életünk feladatairól és a világról, a művelődés hatásáról és az emberi élet becséről való felfogásunk; úgy láttuk, másféle mértékkel kell ezután mérnünk az emberek értékét (addig a szellemi erőt, a békés polgári munkát, a tudományos tevékenységet tartottuk elsőknek s akkor mindezt egyszerre elhomályosította a testi erő, a harci vitézség, a katonai tevékenység) és hajlandók voltunk hiábavalónak, céltalannak, játéknak nézni mindent, ami a harccal nem volt közvetlen összeköttetésben. Ezt a belső zűrzavart csak fokozta, hogy nagy kétségek mardostak sokakat amiatt is, vájjon nem bűn-e maga az egész háború? Lassanként azonban épen ennek a kérdésnek a megoldása bizonyos meghiggadást idézett elő, látásunk tisztult, újra felismertük, sőt igazán csak most ismertük fel valamennyi emberi munkának a többiekkel való kapcsolatát s ma elmondhatjuk, hogy megvan a mértékünk az egyének magatartásának erkölcsi megítélésére.

A háború nyomasztó kétségeket támasztott azokban, akiknek hívó lelke a vallás parancsa («ne ölj!») ellen való vétséget látott benne; mély keserűséget ébresztett azokban, akik nem tudták megegyeztetni a művelődés nemesítő erejében való bizalmukkal, meg akik politikai eszményeikkel ellentétesnek tartották, általában mindazokban, akiknek emberi érzése fellázadt az emberi életnek tervszerű, erőszakos kioltása ellen. E lelkiállapotnak nevezetes következése abban nyilvánkozott, hogy valamennyi állam igyekezett elhárítani a háború megkezdéséért való felelősséget; mindenik kormány igyekezett a népet meggyőzni afelől, hogy a háborút az ellenfél reákenyszerítette, nem volt más választás, csak a fegyver vagy a letipratás. Ezzel elismerték, hogy a háború felidézése igenis bűn, de ezt az ellenfél követte el; a megtámadott részéről azonban a háború kötelesség önmaga, a nemzet iránt, tehát jogos, igazságos, szent ügy. Ugyanezt hirdették mindenütt a filozófusok, mindenik felekezet papjai és mindenik párt vezetői. Közben pedig terjedt az a történelmi igazság, hogy ez a szörnyű korszak az emberiségnek nem újság, csak a most élőknek szokatlan a béke hosszú ideje miatt; felismertük a nyilvánvaló igazságot, hogy a nemzet létét nem most fenyegeti a veszedelem először, de ez a mostani veszedelem

nagyobb minden eddigénél s nem valami hirtelen támadt baj, hanem a dolgok ismerői régóta tudtak róla. Amint a háború okai felől mind több-több ember tájékozódott és a kezdetben nagyon fölületes nézetek bizonyos mértékű tudatossággá változtak: a háborús életnek számtalan körülménye megértette azt is, hogy ebben a rettenetes küzdelemben az egyén és a közösség (a nemzet) érdeke egybeesik, a honvédelem egyszersmind önvédelem, a fegyveres harc elől való kitérés ebben az esetben a nemzet számára nem a békét, hanem a tönkrejutást jelentette volna. Ezen az úton arra az eredményre jutottunk, hogy a nemzet egyes tagjaira nézve a veszedelem tartama alatt nem az a főkérdés: vajjon az erkölcsi értékelés legfelsőbbrendű szempontjai szerint a háború jó-e vagy rossz (hiszen ez magában véve kérdés nem is lehet), az sem, hogy vajjon a magunk államának mi a szerepe a háború felidőzésében. Ez a két kérdés okozhat és mindenik országban okoz is egyeseknek sok, lelki küzdelmet, juthat valaki ezekre nézve a közfelfogással ellentétes eredményre is, de azért számára nem ez dönti el az állásfoglalást, nem az így kialakult véleménye dönti el, hogy ő maga jót vagy rosszat tesz-e, ha a háborúban részt vesz vagy abból kihúzza magát. Az egyének számára ugyanis a háború: adott helyzet; az ebben való elhelyezkedés: kényszerűség. Sőt adva van az is, miként kell ebben a helyzetben a becsületes embernek elhelyezkednie.

A felelet egyszerű. Azzal, hogy a háború kitört, veszélybe jutott az ország; épen magunkra, a magyarságra, hazánkra gondolva, tudjuk, hogy ez a háború megmaradásunkról vagy pusztulásunkról dönt. Ezért aztán bármiként vélekedjék is valaki erkölcsi eszményének hatása alatt a háborúról, bárhol legyen is az államférfiak részén az igazság: semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy mindenik polgárnak legelső kötelessége a nemzete küzdelmében való részvétel. Ez lett az értelme a hazafiság szavának, amint megvilágosodott a közös veszedelem és megerősödött a nemzeti közösségben együvé való tartozás érzése. Tulajdonságaink és cselekedeteink értékének legfőbb, erkölcsi mértéke ma, kétségtelenül a köz java. E megítélés alól semmi és senki sem vonhatja ki magát, s mindig az a kérdés: hol tehet valaki legtöbb hasznot (csak az lehet a felmentéseknek is vezető szempontja). Az egyesek értékét ma azon mérjük: mennyire állítja az illető a vagyionát, tudását, életét a köz szolgálatába; a közjó ellen való vetéseket ma nagyobb bűnnek tartjuk, mint a háború előtt, és nagyobbak, mint sok más; szigorúban ítélünk arról, hogy mi tartozik az egyéni szabadság körébe, természetesnek találjuk, hogy ez a szabadság ma korlátok közé szorul, mert látjuk, hogy az egyének minden önzése árt másnak, azaz a köznek. A háborúnak ezt a hatását, az egyéni érdek és a közhaszon megegyeztetésére való törekvést tervszerűen erősíteni kell, mert éppen nem állíthatjuk, hogy

immár mindenki érzi s hogy ezt a mértéket önmagára mindenki alkalmazza.

4. Kedvező és kedvezőtlen jelenségek. A közjó szolgálatát tekintve mértéknek, azt látjuk, hogy a háború jó és rossz tulajdonságok nyilatkozására egyaránt alkalmat adott. Ma különösen az olyan emberi jellemvonást és cselekedetet tartjuk jónak, amely a haza biztonságát növeli, védelmét elősegíti, a nemzet erejét (az anyagi és erkölcsi erőt) gyarapítja, a nemzet tagjai között az egyetértést, összetartást, kölcsönös bizalmat s a küzdelem folyamán a kitartást fokozza. Rossz tehát mindaz, aminek a hatása ezzel ellentétes; csekélyebb értékű mindenki, aki ha a köznek egyenesen nem árt is, de használni nem törekszik. Magunk körében is tapasztaltuk, hogy így nézve, a közerkölcsiségnek kedvező és kedvezőtlen, felemelő és leverő, biztató és aggasztó nyilvánulása! egymást érték s nem tudjuk megmondani, hogy a mai közerkölcsiségnek voltaképpen a jó-e vagy a rossz a legjellemzőbb vonása.

A *kedvező tulajdonságok* különösen a háború kezdetén jelentkeztek. Legelső helyen kell említeni a *nemzeti összetartozás* és a *hazaszeretet* érzését. Az együttérzés a háború előtt közöttünk éppen nem uralkodott, az egymásrautaltság felismerése azonban megerősítette. Ebből következett az *önfeláldozásnak* számos példája (önkéntes jelentkezés katonai szolgálatra, a harctéren veszedelmes feladatokra), a közös célra való *áldozatkészség* (sokan komolyan úgy fogták fel, hogy «mindnyájunknak el kell menni» és «aranyat vasért», meg «mindent a hadseregnek» kell adnia annak, aki itthon maradt; a gyűjtések sikere); eleinte láthatóan erősödött a *közért való felelősség érzése* (nagyon fontosnak ismertük fel minden egyes embernek, tehát önmagunknak is a közös harcban való szerepét s kezdtünk úgy dolgozni, mintha rajtunk fordulna meg a siker); határozottan erősödött a *kötelességérzés* és kiterjedt a szorosan reánk tartozókon túl is (több munka; a hadba vonultak munkájának díjtalan elvégzése); sok jelét láttuk a *hűségnek*, *emberszeretnek*, *részvétnek* (a harcolóknak adott ajándékok, a többet szenvedőkön való segítség; az önkéntes szegénygyámok, ápolónők működése stb.); mintegy magától érthetőnek tűnt fel a *bátorság*, a *bizalom* egymás és a jövő iránt; erősen el voltunk határozva a *kitanasra*; általában nagy volt a felbuzdulás minden nemes és szükséges irányban. Ekkor beszéltek olyan sokat a háború nemesítő hatásáról.

E tünetek mellett azonban csakhamar észrevettük a *szomorú jelenséged* is. *Széthúzás* és *áruulás* nem volt ugyan olyan mértékű, amennyire hír szerint ellenségeink számítottak, de volt (a határszéli vidékeken); a *katonai szolgálat alól való kibújást* többféle módon nem kevesen kísérelték meg; hamarosan jelentkezett a szemérmetlen *kapzsiság* (ár-

drágítások), sőt a bűnös *nyerészkedés* is (pl. a katonaszabadítás), mások áldozatkészségének vagy szorult helyzetének lelketlen kihasználása, a kötelességek nemteljesítése a háború ürügyével, többféle *hűtlenség*, másokkal, közüggyekkel nem törődő, kíméletlen *önzés*, a közért való *felelősség áthárítása*, remegő *gyávaság*; a csalódott hiszékenységgel átcsapott *bizalmatlanságba*, *gyanakvásba* (gyanús minden jó mód, minden ép katona, kivált a tiszt s minden polgári ruhában levő, nem idős ember); terjedezett s időnként nagyra nőtt a *kishitűség* és a *csüggedés*; újra igazolódtott, hogy bennünk igen sok a *szalmaláng*. Mindez nyilván így volt más népek körében is.

A hadiesemények fordulatai, a harctérről visszatérők (sebesültek, szabadságoltak), beszédei, az elesettek miatt való gyász, a megélhetés fokozódó nehézségei ezeket a vonásokat újabb meg újabb világításba állították, az újabb helyzetek más-más tulajdonságokat tettek szükségessé és más-más jellemvonások nyilvánulására nyújtottak lehetőségeket. Mindenben párhuzamosan beszélhetünk a jóról s a rosszról: a köz javának lelkes és a személyes haszonnak lelketlen szolgálásáról.

Így például kétségtelen, hogy az élelmiszerek, ruhafélék, tüzelőanyagok stb. megapadása következtében a köz érdekében mindenkinek kötelességévé lett a *takarékosság*, ez tehát erkölcsi minőséget jelent; sokan lelkiismeretesen törekszenek is erre, még többen kénytelenek vele, de mégis nagy a *fénylűzés* és *pazarlás*. Azt mutatja ez, hogy némelyekben fogyatékos vagy hiányzik az erkölcsi érzés. Főként olyanokban, akik hirtelen meggazdagodtak, meg akik ezelőtt nehéz munkával éltek, most pedig fáradság nélkül jutnak aránylag bőséges pénzhez (a hadisegély rossz hatása számos esetben). Mindezeknek a távolibb időre is veszedelmes következései lehetnek (dologtalanság, élvezetvágy, követelőzés).

A harctéren is, itthon is sokan vannak, akik nemesen értik az *emberi egyenlőséget* s a maguk életét a köz szempontjából értékelve nem becsülik túl, nem keresnek és nem kívánnak kivételes elbánást» De vannak igen sokan olyanok is, akik, csak a mások életét becsülik kevésre; magukat nem teszik kockára a közért, de másokat feláldoznak önmagukért (ide tartozik, ha a harctéren valaki pl. betegnek teszi magát valami súlyos kötelesség idején, meg ha itthon pl. az egészséges felnőtt elveszi a gyermek elől a tejet).

Az önuralomnak, önfegyelmének bámulatos példáit láthatjuk a háborúban oly sokat szenvedő anyákon és hitveseken, a férj és fiú helyett is dolgozó *nőkön*. S itt nincs különbség: a legegyszerűbb munkás-asszonyok soraiban, meg a fényes paloták lakói között egyaránt nyilatkozik a női lélek hatalmas ereje. A nők erkölcsi kiválóságának tetemes része van abban, hogy egy-egy család s az egész nemzet ebben a szörnyűséges megpróbáltatásban ennyire megállja a helyét. De azért a háborús

közerkölcsiségnek egyik legszomorúbb nyilvánulása mégis a nők bizonyos részének a magatartása. Látunk olyanokat, akik most is egészen a hiúságnak, divatnak élnek, mintha ez az ítéletidő reájok nem is tartoznék; látunk olyanokat, akik magukra hagyva, elvesztettek minden irányt és mértéket s jóformán öntudatlanul sülyednek lefelé. Az önbecsülésnek, ítélőképességnek, ellenálló erőnek ez a hiánya annál veszedelmesebb, mer] a férfiak pusztulása miatt a réginél sokkal több munka vár a nőkre a háború után is, az új nemzedéket sok-sok esetben az anyának magának kell nevelnie s mi lesz, ha sokakban hiányzik vagy elfogyott a lelki erő, ha könnyelműen vagy ledéren fogják fel az életet?!

Szorosan kapcsolódik ehhez az a kérdés: mit tapasztalunk az *ifjúságán*. Jót is, rosszat is. A jó különösen a háború kezdetén jelentkezett a lelkesedésben, mindenféle munkára való készségben (diákok segítőmunkája) s meg van ma is: számtalan gyermekifjú hordja a vállán egész családja gondját vagy osztozik abban gyöngéden támogatott anyjával. E küzdelemnek ilyen emlékeit nagyon sok család őrzi már. A háborús veszedelem tehát gyorsan és üdvösen érlelte a serdülők társas érzését, megkomolyította az ifjúság nagy részét, mert az életnek még nem is sejtett, legnagyobb kérdése elé állította. S amint újabb-újabb kerosztályokra került a katonai szolgálát sora, újabb meg újabb gyermekréteg vette át az előbbieket szerepét. Ezzel azonban rohamosan oszlani is kezdett a jó hatás: azok a megkomolyodottak elmentek, a még ittlevők pedig már a háborús levegőben serdültek fel s ezek lelkére a nagy idők súlya kevésbé nehezedett, a családi, iskolai, társadalmi rend már meglazult, a háborús viszonyok nekik már nem szokatlanok s így rajtok ezek hatása másként jelentkezik. Itt sem szabad általánosítani, de a felnőtteknek látniok kell s nem árt a serdülőket is figyelmeztetni arra, hogy az ifjúság nagy részén a korai önállósulásnak nemcsak némi jó, hanem sok rontó hatása is észlelhető. Durvább, hetykébb, kíméletlenebb, fegyelmezetlenebb és nehezebben is fegyelmezhető a mai ifjúság, mint amilyen volt a négy vagy éppen a három évvel ezelőtti. Az elvadulásnak, hazug és piszkos beszédnek, gyermekek betörő-bandáinak, apró tolvajlásoknak stb. stb. nem a háború az egyetlen oka, de bizonyos, hogy e^ a főfő előmozdítója: kevesebb a vezetés, a felügyelet, több az alkalom a csavargásra, kevesebb a rend; a felnőttek is többször teszik túl magokat szokáson, illendőségen, törvényen.

Az *elvadulás* a felnőtteken is észlelhető. Nem is csoda. A harcban az ellenség pusztítása, az emberölés látszik a katona feladatának. Nem ez a cél, de a cél elérésének ez az egyetlen eszköze. Lehetetlen, hogy ennek hatása ne legyen a katonák lelkére s hogy ez a hatás ne az emberi élet kevésre becsülésében jelentkezze mindazokban, akik természettől fogva durvábbak. Ezek nem arra gondolnak, hogy ennek

az emberpusztításnak nem szabad többé ismétlődnie, hanem a lövészárkon kívül is használják az ott tanult eszközöket. Már mindenfelől feltűnik ennek a nyoma: a harctérről hazajövő emberek nem egyszer már fegyverrel oldották meg a nekik (okkal vagy ok nélkül) nem tetsző itthoni kérdéseket; napról-napra adnak hírt a lapok családiról, feleség- és férj gyilkolásáról. Igaz, hogy a harctér az erkölcsi erőt is fokozza a kötelességteljesítés, önuralom, engedelmesség, felelősségérzés, elhatározás stb. gyakorlása által, de tartani kell attól, hogy amint a szigorú katonai kötelék meglazul vagy feloldódik: a szintén alaposan begyakorolt kíméletlenség, kegyetlenség nehezen oszlik el, kivált a műveletlen lelkekből.

Erre az aggodalomra annál több az okunk, mert sokszor tapasztaljuk, hogy a lövészárokból vágyakozva, jó lélekkel hazatérőket nagyon elkeseríti az *itthoniak élete*. Ami kedvezőtlen mi is észlelünk, azt ők élesebben látják s ezek miatt a maguk kínlódását méltatlanságnak érzik, úgy fogva fel, hogy az itthonlevőkért szenvednek, ezek meg itthon mulatoznak s velők nem is törődnek. Tudjuk, hogy ebben sem szabad általánosítani, mert nagyon sok itthonlevőnek minden gondolata a harcolóknál van s magát itthon többre-kötelezettnek érzi; de bizonyos, hogy a hazatérők elkeseredésére nagyon sok, komoly ok is van. Minél tovább tart a háború, annál többen igyekeznek belőle hasznot húzni; a köz javával egyenes ellentétben mohón és leleményesen hajszolják az egyéni hasznot. Embertelen kapzsisággal megrontanak egyeseket, tömegeket, veszélyeztetik az egész nemzetet. Ilyesmik láttára a felháborodás egészen természetes.

Az *egyéni érdek* feltétlen szolgálata a célja a *háborús csalások* sokféle fajtájának. A hadseregszállítók kiderült vétkei, az élelmiszerek hamisítása, a borzasztó mértékű árdrágítás, a törvények és rendeletek számtalan, kisebb-nagyobb kijátszása (készletek eltitkolása, adótárgyak elhallgatása, kenyérjeggyel való visszaélések és sok más), a kedvezések, mindennek a «kéz alatt» lehető megszerzése vagy továbbadása vétség a köz java ellen; némelyik éppen elárulása a közös ügynek s az ellenséget segíti, mert nehezíti az ország helyzetet. Mindezek káros voltát csak akkor értjük meg igazán, ha a mételyző hatásra gondolunk. A nagy csalások voltaképpen kevés ember bűnei, de mindig többeket vonnak bele; a bűntársak bűntársai néha öntudatlan részesei a nagy gázságoknak. Az apró szabálytalanságokra meg egyenesen kényszerítve érzik magukat az emberek s nem veszik észre, hogy ezzel állandóan lazul erkölcsi felfogásuk. Lassanként az emberek nagy tömege elveszti a mértéket a jó és a rossz megítélésére; gyenge emberek nem tudnak ellenállani a könnyű siker, a gyors megdagadás csábításának; a példa vonz, kivált ha nagy hasznot is ígér. A háborús csalások jelentőségét tehát nem magukban az egyes esetek

nagyságában' kell látnunk, hanem nemzeti önismeretünk érdekében valljuk meg, hogy ebből a forrásból a ragály már nagyon elterjedt és nagyon sok az erkölcsi bacillushordozó is.

Nagy veszedelem, hogy sokaknak megrendült a köztisztességben vetett hite, mert úgy látszik, hogy ma az ügyeskedőké, önzőké, csalóké, hazugoké a világ, «minden lehet, csak tudni kell a módját». Ez a felfogás nem most született, de most nagyon sokan igaznak gondolják s ezért megdöbbenően elterjedt. Pedig ez a felfogás soha sem a mélyről, hanem mindig a felszínről eredt. Ma is onnan ered. Mindnyájunknak érdeke, hogy gyökeret verni ne engedjük. Rá kell mutatni újra meg újra, hogy az ilyen úton szerzett siker nem tartós, nem fakadhat belőle közbecsülés, pedig ennek a szomjúsága előbb-utóbb mindenkiben felébred. A közéleti erkölcstannak azt a Széchenyi-féle alapelvét kell terjeszteni, hogy a legnagyobb igazság a legnagyobb haszon s a becület a legjobban kamatozó tőke. Ezt nem is olyan nehéz megértetni.

5. Az igazság erejében való hit, az igazság győzelmében való bizalom nagyon mélyen van az emberi lélekben. Kítűnt ez a háború folyamán sokszor. S úgy látszik, kivált eleinte határozottan úgy látszott, hogy a háború a közerkölcsiségnek ezt a legfőbb biztosítékát meg is erősíti. A legtöbb ember ugyanis az igazságot egészen gyakorlatiasan érti s méltányossággal, jogossággal, gyakran a helyességgel azonosítja. Mikor tehát úgy látták, hogy mindenkinek el kell mennie, mindenki kockázat, mindenféle körből valók szenvednek és pusztulnak, az itthonmaradók pedig gondoskodnak a hadbavonultak családjáról, árváiról, átvállalják a munkáikat stb., akkor az igazságban való hit erősödött. Tudva, hogy mi nem akartuk a háborút, az igazság diadalát remélve, bízunk a harctéri győzelemben s mikor a németek Belgiumban, a mieink Orosz-Lengyelországban rohamosan haladtak, ebben csakugyan az igazság diadalát láttuk. De mindez nem folytatódott így állandóan. Itthoni és harctéri események az igazságban való hitet meg-megrendítették; különösen a vélt, avagy valóságos személyes sérelmek hatottak így s meg kell vallanunk, hogy az emberek iránt való bizalom csökkenése az igazság értékének a csökkenésével járt együtt. Nemcsak a kisebb-nagyobb személyes élmények, hanem a háború nagyjelentőségű eseményei is ezt idézték elő.

A háborúban egymást érték az igazságtalanság, álnokság tünetei. A szerbek gyilkos terveiről, az orosz követ belgrádi szerepéről, az orosz cár megtévesztő táviratáról, Anglia szemforgatásáról értesülve addig naivan élők riadtan kérdeztük, hogy az államoka kölcsönös érintkezésben, céljaik szolgálatában ilyen eszközöket használnak? Olaszország álnoksága és szerződészegése, Románia kapzsisága, kétszínűsége és orvttámadása királyok és kormányok szavában, írott szerződések erejében való

hitünket ingatta meg. Görögország sorsa, a semleges államok szorongatása a gyengébbek védtelenségéről, a jóakarát hiányáról, az erősebb önzéséről győzött meg bennünket. Mikor pedig azt láttuk, hogy az irántunk hűtlen államok vezetőit új szövetségeseik dicsőítik, általában a másik félen is mindig az igazság győzelmében bizakodnak s bennünket vádolnak olyan szándékokkal és cselekvésekkel, amikről legalább mi, a nép, semmit sem tudunk: természetes, hogy kételkedve gondoltunk arra is: egyáltalában melyik részen van az igazság? S ha mindéhez vesszük az ellenség harctéri jelentéseinek elhallgatásait, ferdítéseit, hazugságait, nem csodálhatjuk, hogy nagy bizonytalanság fejlődött ki a lelkekben az igazság tekintetében. Ez nem azért baj, mert egyes, mai kérdéseket nem látunk tisztán, hanem azért, mert sokan azt vonják le belőle, hogy az igazságnak csak egy mértéke van: az érdek s az igazság győzelmét csak az várhatja, akinek az ellenfelek közül nagyobb az ereje. Ezt a felfogást sem szabad engedni, hogy megerősödjék és általánossá váljék. Szerbia és Románia sorsában, csalók leleplezésében és megbüntetésében igazságszolgáltatást kell látni s ki kell fejleszteni magunkban és másokban azt a meggyőződést, hogy az igazságot folytonosan keresni, érette küzdeni kell, mert sokszor elburkolódik, nem könnyű felismerni, ezért nehezen győz, gyakran alul marad egy időre, tehát emberi érdek, hogy mindenki teljes erejével törekedjék feléje.

Az igazságtalanságon való megbotránkozás, az igazságra való vágyakozás és törekvés emberi tulajdonság, minden népben megvan, csak hogy minden nép és minden ember a maga álláspontjáról nézi és keresi az igazságot. A háború felismerteti az érdekek különbségét s ezzel együtt az igazság megítélésében levő különbségeket is megérteti. Ennek aztán az lehet a következése, hogy az egyes emberek és népek jobban megértik egymást, mert meglátják egymás törekvéseinek az okait, az ellentétes törekvések forrásait; ebből lassanként közeledés, békésebb együttélés származhatik.

6. A vallásos érzés az igazság erejében való hittel együtt növekedett, de azzal együtt csökkent is. A háború első szakaszában meglehetősen általános volt az a tapasztalás, hogy a vallásosság megerősödött és terjedt. Tábori lelkészek és itthoniak egyaránt sokszor adtak hírt arról, hogy az embereket megszálló nagy bizonytalanság, a sok aggodalom és tömérdek szenvedés számtalan emberben erősítette meg az isteni gondviselésben való reménykedést és tette szükségessé a hitben való vigasztalódást; veszedelmek elmúlása, balsorsnak jóra fordulása nagyon sokakat indított hálára isten iránt. A háborúnak ezt a hatását mindnyájan észleltük magunkban vagy másokon. De csalódás volna ebben is általánosítanunk, mert tagadhatatlan, hogy a háborúnak a vallásosság tekintetében is megvan a másik hatása is. Azt is tapasztal-

táljuk, hogy most sok embernek megingott a hite, mert a háború szörnyűségeit, ártatlanok millióinak a szenvedéseit nem tudják az isten jóságában, mindenhatóságában való hitökkel megegyeztetni. Az igazság győzelme az erkölcsi világrendben való hitet erősíti, az igazság veszte ezt a hitet rendíti meg. Csak az lát tisztán, aki a háború hatását mindkét irányban észreveszi. S ha tudjuk, hogy a mély ós igaz vallásos érzés milyen nagy erkölcsi erőt jelent, akkor megértjük, hogy a háborúnak a vallásosságra való hatása a közerkölcsiség alakulása szempontjából is nevezetes kérdés.

7. Egyes vidékek erkölcsisége. Az elmondottak nagy általánosságban, vázlatos képet nyújtanak arról, miféle elemekből áll ma a közerkölcsiség s mily hatások alatt alakul tovább. Minden jó vagy rossz tulajdonság s minden jóakarató vagy önző cselekedet megteszi a hatását abban a körben, amely róla tudomást szerez. A háború folyamán egyes vidékek lakossága a többiétől egészen eltérő élményeken ment át; ezek mind. sajátosan hatottak, ezért az erkölcsi felfogás alakulása egy-egy körben egészen sajátos lehet. A délvidéken, az északi Kárpátok vidékén, Erdély keleti és déli határán az ellenség miatt való aggodalom s a menekülés és visszatelepülés közben olyan jellemvonások nyilatkozására volt alkalom, amilyenek az ország nyugton maradt részein csak szórványosan jelentkezhetek s így nem látszottak jellemzőknek a közerkölcsiségre. Nem lehet szó ebben sem teljes egyformaságról. A menekülés idején számtalanszor tűnt fel a kíméletlen önzés, de nagyon sokszor az önfeláldozó segítségre való készség is; a nagy veszedelem nemcsak arra ösztönözte az embereket, hogy magukat mentseék, hanem arra is, hogy a gyengébbet támogassák. Az elhagyott falvakban, városokban az alkalom és a szükség sok embert csábított lopásra, fosztogatásra, de szép példáiról hallottunk annak is, hogy az eltávozottak vagyonát az otthonmaradottak a sajátjukként védelmezték. S ott, ahová a menekülteket a hatóság telepítette, megint többféle emberi sajátság jelentkezett: szűkkeblűség és nyereszkeskedés, de testvéri részvét és áldozatkészség is. Menekültek és vendéglátók kölcsönösen hatottak egymásra s ebből a hatásból itt-ott hamarosan kikelt az erkölcsi alakulásnak egy-egy újabb vonása. Ilyesmire való visszaemlékezés az emberek lelkiültéről sok felvilágosítást ad.

A városok, falvak, tanyák népén, a különböző osztályok tagjain bizonyos közös vonásokat lehet megfigyelni.

8. Egészen külön világ a harcétér, a lövészárók és általában a katonaság erkölcsi világa. Az ember mindenütt ugyanaz, de jellemvonásai annál élesebben jelentkeznek, minél egyszerűbb az élete, minél közvetlenebbül fenyegeti a veszedelem s minél több módja van valamilyen hasznot szereznie. Ha a közerkölcsiség alakulására gondolunk: nézzük

azt is, milyen hatást tett az alárendeltekre a teljes kiszolgáltatottság s a feljebbvalóra a többiek felett való hatalom tudata; az állandó életveszedelem, a sokféle szenvedés vagy a veszedelemből és szenvedésből ügyeskedéssel, mások feláldozásával való megszabadulás és több más eféle. A sok hősködő Hári János és a szintén nem ritka igazi, tehát néma hős, meg ennek a kétféle csoportnak számos alfaja, mind egy-egy külön mutatója és egyben forrása a künn levők meg az itthoniak erkölcsi alakulásának.

A katonai és polgári élet feladatai, körülményei között levő különbségek, a harcolók iránt érzett részvétel és elismerés bizonyos egyoldalú értékelésre vezetett s *a katonai és polgári erények* megkülönböztetését idézte elő. Ebben az volt a veszedelem, hogy az ifjak – minél ifjabbak, annál inkább – a katonáskodásban kezdték látni az élet legnagyobb feladatát s kezdett nagyon hirtelen alászállani a csendes, polgári munka becsülete. Ennek a tünetnek is van erkölcsi jelentősége, mert e felfogás egymás megítélésében helytelen szempontokat érvényesít s ezzel a kölcsönös méltánylást, megbecsülést megnehezítve, az élet küzdelmeiben oly fontos erkölcsi erőt apasztja. Amint azonban a háború tovább tartott, mindjobban rájöttünk, hogy katonai erények és polgári erények alapjokban nézve teljesen egybeeső emberi erények, csak a nyilvánulásuk körülményeiben van különbség. Elszántság, találékony-ság, kitartás, hűség és a többi a legszürkébb polgári munkában is szükséges, ez is kívánhat hősi önfeláldozást; a hősiesség lényegében véve nem is egyéb, mint a halált is megvető kötelességteljesítés; a katonai szolgálatban felettlőbb szükséges, de éppen úgy szükségesek ott a hivatalnoki pontosság, biztos tudás és egyéb, éppen nem hősinek tetsző tulajdonságok is. Ez a belátás csökkenti azt a veszedelmet, hogy pusztán külsőség, a ruha és a rang döntse el egyének megbecsülését, amiben a személyes értéknek, a végzett munka jelentőségének kell irányadónak lennie.

9. A nemzeti érzés és az emberszeretet. A közfelfogás tisztulását az idézi elő, ha minél több ember következetesen érvényesíti az erkölcsi értékelésben a közjó és az igazság elvét. Több, ma még zavaros kérdésben eligazodhatunk így. Ezek közül a legfőbbet említem, azt a mélyreható ellentétet, amely most a nemzeti érzés és az emberszeretet érzelme között fennforog. Ha az igazság szempontját alkalmazzuk, hamarosan elsimul az egyének lelkében *a nemzeti érzés és emberszeretet* összeütközése is és a jobb jövőben való reménykedés nem tetszik olyan hiábavalónak. Csak nézzük higgadtan ezt a kérdést. Bizonyos, hogy ellenséggént állanak a népek egymással szemben s ebből érthető, hogy a másik iránt a kártevés szándéka él mindenikben. Nem szabad csodálkozni azon, hogy annyira fellobbant – legalább némelyik ellenségünk

íránt – a gyűlölet, annyiszor tört ki belőlünk a káröröm (egy-egy nagy vereségök hírére) vagy az irigység, a bosszúvágy s némely más, annyira emberi, de annyira alsórendű indulat. Életünket, családjunkat, javainkat, nemzetünket féltjük tőlük. De ha igazságra törekszünk, megtaláljuk nemcsak az elválasztó, hanem az érintkező pontokat is. Pl. azt, hogy az egyesek ott is ugyanúgy éreznek családjuk, nemzetük iránt, mint mi a magunké iránt s úgy néznek reánk, mint mi reájuk, az igazságot keresik ők is, mi is azt szolgáljuk. Rájövünk, hogy az ellenség lebecsülése, rágalmozása kölcsönös: nemcsak ők vétenek ellenünk, hanem bizony hibázunk mi is. Ezen az úton eljutunk oda, hogy a hadifoglyokkal emberségesen bánjunk, a köztünk rekedt idegenekkel ellenség voltukat ne éreztessük; a háborút igazán kényszerűségnek érezzük s ne gyűlölködünk senkivel, habár érezzük, hogy mások bennünket gyűlölnek. Ez a magasabbrendű emberi felfogás visszaadja lelkünknek a háború kitörésekor megingott egyensúlyát: ismét úgy érezzük, hogy nemzeti érzésünk nem eltaszít más nemzetektől, hanem testvérként hozzájuk fűz s hogy a magunk megtartására, kifejesztésére való törekvésünk nem akar ártani senkinek. Vagyis megerősödik bennünk a béke, a nyugalom, a biztonság vágya s igyekszünk igazságosak lenni ellenfeleink iránt is.

Azonban éppen az igazságra való törekvés nem engedi, hogy megalázkodjunk, magunkat megfojtani engedjük, bűnhődjünk, mikor nem vétettünk. Így tisztul bennünk az a kérdés is: *mi jobb, a béke-e vagy a háború?* Habozás nélkül feleli minden jóérzésű ember, hogy a béke a jobb. De éppen úgy folytatja tovább: nem gyűlölködünk, másnak a kárát nem akarjuk, nem szeretünk pusztítani, nem tartjuk emberhez méltónak az öldöklést, nem vagyunk kegyetlenek, de bármint szeretjük és óhajtjuk a békét, készek vagyunk harcolni, védeni magunkat és a mieinket. Békés munka, amíg csak lehet becsülettel; háború, ha másként nem lehet! Ez a háború ezt a felfogást – mondhatjuk – általánossá tette; ezzel növelte az életben maradtak erkölcsi értékét s fokozza a jobb jövőre való sóvárgást és akaratot.

10. Akarni kell a javulást. A háborúnak a közerkölcsiségre tett hatását egyes esetek elemzése mutatja igazán. Egyes embereken látjuk meg a háborús élmények, szenvedések nemesítő hatását, meg a bűnre csábító alkalmak pusztítását is. Ilyen példákkal lehet az itt adott kezet kitölteni s ezeket a szempontokat nyilván bővíteni is. Bizonyos, hogy végül sem tudhat senki egyetlen szóval felelni az itt tárgyalt kérdésre s nem tudja eldönteni: mit várhatunk inkább a jövőtől az erkölcsi alakulás terén: jót-e vagy rosszat. Legjobb nem látni sem sötétet, sem rózsásan, hanem figyelve nézni szertesztét és megállapítani a valóságot: van sok jó s van sok, igen sok rossz is. A tárgyias megismerés

becsületes szándéka megóv az álmodozástól is, a kétségbeeséstől is és tette serkent: az ellentétes hatásokat nem lehet szabadjára hagyni. A jó hatás annál erősebb, minél többen akarjuk ezt a hatást megerősíteni; a rossz hatás annál erősebb, minél többen találják ezt a háború természetes következményének és adják meg magokat sorsuknak, t. i. a rosszlelkűek, önzők uralmának. A közerkölcsiségre nézve egyik legnagyobb veszedelem abban van, hogy a jó emberek inkább félrehúzódnak, semhogy a gonoszokkal összeütközzenek. A háború azt tanítja, hogy ez a félrehúzódnás talán kényelmes az egyénnek, de árt a köznek s így az illető egyénnek is. Széchenyi régen hirdette: *akarni kell a javulást, magunkra és másokra nézve*, azaz: javítnunk kell magunkat, de igyekezzünk javítani másokat is. A közjót csak jó emberek szolgálhatják. Az ilyenek értik és példájukkal bizonyítják, hogy a munka: erkölcsi kötelezettség; a nemzet úgy marad meg, akkor fejlődhetik, ha tagjai minél több és minél jobb munkát végeznek s a szükséges munkákat mind elvégzik. Arra kell rávezetni minden egyes polgárt, felnőtteket és serdülőket, hogy az ember értéke azon fordul meg: mennyire tudja és akarja szolgálni a köz javát. Egy-egy ember magában – az ereje is, az elérhető sikere is – kevés, de az egyének összességének az ereje: a nemzet ereje. A nemzeti erő pedig az életnek a biztositéka. Meg kell tehát értenie mindenkinek, hogy a többiek meg ő együtt, válllvetve, egymást kiegészítve végezhetnek teljes sikerű, közjót és egyéni jót egyaránt biztosító munkát.

Ez a felfogás kötelességünknek mutatja azt is, hogy gondoskodjunk magunk és mások munkaképességéről, az egészségéről, gyermekek megmaradásáról és kifejlődéséről, igyekezzünk egyetértésre és kölcsönös támogatásra, segítsünk elhárítani ennek az akadályait, hogy az erre való benső kötelezettséget valóban mindenki átérezhesse. Senki ne nyugtassa meg magát azzal, hogy a háború előtt is nagyon rossz állapotban véltük magunkat, mégis milyen nagyszerűen helyt állottunk. És senki ne mondjon le a jobb jövőről azért, mert ma sok rosszat, szenvedést, erkölcsi romlást lát. E három, szörnyű óv tapasztalatából értsük meg azt a tanulságot, hogy még aki erős, annak is szakadatlanul építnie, készülnie kell s hogy kivált az emberek erkölcsi minősége valóban folytonosan alakul: ami most jó, elromolhat s ami e percben elszomorít, jóra fordulhat. Akarjuk tehát, hogy ez az átalakulás kedvező legyen! A háború erkölcsi hatásának meggondolása így vezethet a nemzet erkölcsi erejének gyarapodására.

Imre Sándor.